

Andrzej Buszko[★]

Rola populizmu w kreowaniu szarej strefy

The Role of Populism in the Shadow Economy Creation

Abstract

The manuscript deals with the populism in the context of shadow economy creation and development. The correlation between shadow economy and populism was identified. The index of populism created by Think Tank Timbro was applied, but the size of the shadow economy was calculated based upon MIMIC approach. 28 countries were taken into an account. The typically threats of populism as the impact for shadow economy were presented.

Key words: Populism, Shadow Economy, Economy, Supply and Demand Loops, Economic Effects

Słowa kluczowe: populizm, szara strefa, gospodarka, luki popytowo-podażowe, skutki ekonomiczne

Wprowadzenie

W szeregu państw zarówno Europy, jak i Ameryki, Azji i Afryki istotnego znaczenia nabiera retoryka populistyczna. Staje się ona pewną charakterystyczną cechą nie tylko narracji politycznej, lecz także takiej, która rzutuje na fundamentalne procesy gospodarcze. Populizm jest często rozpatrywany nie tylko jako alternatywa dla demokracji, ale także jako poszukiwanie narodowej identyfikacji¹. Canovan przyjmuje, że populizm

[★] **Andrzej Buszko** – Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, email: buszko@uwm.edu.pl, ORCID: 0000-0003-0600-4646.

¹ B. Ociepka. *Populism and National Identity*, “Polish National Science”, vol. XXXV/2006, s. 12.

jest odpowiedzią na wady demokracji². Tym tłumaczy się relatywnie wysokie poparcie dla Jean-Marie Le Pen i jej Frontu Narodowego we Francji, Jörga Haidera – przywódcy Freiheitliche Partei Österreichs w Austrii, Frauke Petry – liderki Alternative für Deutschland w Niemczech, Viktora Orbána i partii Fidesz na Węgrzech³. W wielu innych państwach formacje populistyczne również zyskują na znaczeniu, np. w Danii – Dansk Folkeparti (DV), w Grecji – Chrisy Avgi i lewe skrzydło Syrizey, we Włoszech Lega Nord, Movimento 5Stelle, Beppe Grillo, w Holandii Liberty Party, w Wielkiej Brytanii British National Party (BNP) oraz UK Independence Party (UKIP), na Słowacji Slovenská Národná Strana, Úsvit, Národní Koalice w Czechach, w Norwegii – Fremskrittspartiet, a nawet w Japonii – Restoration Party (JRP) (Nihon-Ishin no Kai). Dimitrijević przywołuje przykład Serbii, gdzie początkowo populizm był traktowany marginalnie, ale z czasem partie populistyczne zaczęły odgrywać w tym kraju dominującą rolę⁴. Populizm definiuje się jako specyficzną narrację odwołującą się do woli ludu. Jest także odpowiedzią na niepokój społeczny związany z globalizacją⁵. Natomiast słowo *populus* w języku łacińskim oznacza po prostu ludzi, obywateli. Prizel zwraca uwagę na charakterystyczną zmianę. Identyfikacja kulturowa jest „transferowana z umownie nazywanych elit” do mas społecznych⁶. Kaltwasser i Taggart⁷ podkreślają, że elitaryzm i pluralizm są poglądami przeciwnymi do populizmu. Inglehart i Norris⁸ ujęli partie populistyczne na tle trzech odrębnych koncepcji budowy ugrupowań politycznych.

Partie populistyczne wyraźnie różnią się od pozostałych. Trudno jednak określić ich jednoznacznie oraz typowe poglądy ekonomiczne. Zmieniają się one w zależności od bieżącej sytuacji, zazwyczaj podyktowane są osią-

² M. Canovan, *Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy*, “Political Studies”, no. 47/1999, s. 23.

³ T. Greven, *The Rise of Right-wing Populism in Europe and the United States. A Comparative Perspective*, Friedrich Ebert Stiftung, May 2016, s. 88.

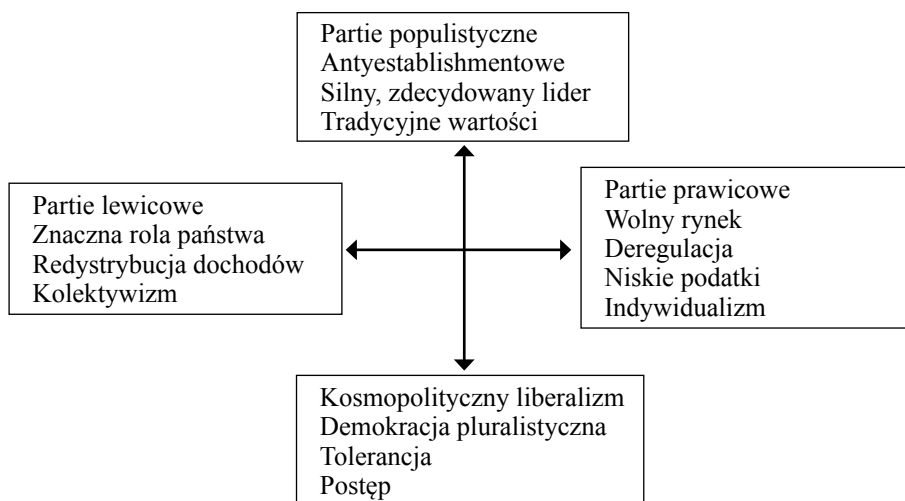
⁴ V. Dimitrijević, *The Concept of National Interest and the International Position of Serbia*, in *Serbia at the Political Crossroads*, red. D. Vujadinović, V. Goati, CEDET and Friedrich Ebert Stiftung, Belgrade 2009, s. 9.

⁵ R. Cuperus, *The Populist Deficiency of European Social Democracy*, “Internationale Politik und Gesellschaft”, no. 3/2003, s. 91.

⁶ I. Prizel, *National Identity and Foreign Policy. Nationalism and Leadership in Poland, Russia, and Ukraine*, Cambridge University Press, Cambridge 1998, s. 111.

⁷ C.R. Kaltwasser, C. Mudde, *Voices of the People. Populism in Europe and Latin America Compared*, “Kellogg Institute. Working Paper”, no. 378/July 2011, s. 84.

⁸ R.F. Inglehart, P. Norris, *Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Haves and Cultural Backlash*, “Harvard Kennedy School Faculty Research Working Paper”, no. 26/2016, s. 12.

Rysunek 1. Charakterystyka partii politycznych w kontekście poglądów ekonomicznych

Źródło: R.F. Inglehart, P. Norris, *Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash*, “Harvard Kennedy School Faculty Research Working Paper”, no. 26/2016.

ganiem krótkoterminowych celów, charakteryzują się brakiem konsekwencji ekonomicznej, przywiązania do ciągłości gospodarowania. Populizmowi przypisuje się nadmierną zdolność do kreowania chaosu gospodarczego. Poglądy pozostałych partii są bardziej precyzyjne. Na tej podstawie można sformułować tezę, że partie populistyczne będące u władzy będą wykorzystywały różne koncepcje reform i przyjmowały odmienne modele ekonomiczne. Ważny jest jednak końcowy efekt tego typu działań. Należy zwrócić uwagę, że szara strefa występuje w każdej gospodarce. Różni się jednak poziomem, skalą oddziaływania na legalną sferę gospodarowania i tym samym efektami, jakie wywołuje. W krajach rozwiniętych gospodarczo, o ugruntowanej demokracji, poziom szarej strefy oscyluje w granicach 4–6% w relacji do PKB, w krajach słabo rozwiniętych poziom szarej strefy okazuje się dużo większy i waha się w przedziale 15–70% PKB, w państwach przechodzących transformację jej poziom oscyluje w granicach 20–35% PKB⁹. Pomimo różnic w poglądach na temat skutków występowania szarej strefy należy generalnie stwierdzić jej negatywny wpływ na gospodarkę. Szara strefa przyczynia się do:

⁹ P. Gomis-Porqueras, A. Peralta-Alva, Ch. Waller, *Quantifying the Shadow Economy: Measurement with Theory*, “Research Division Federal Reserve Bank of St. Louis Working Paper Series” 2011, s. 6.

- zwiększenia deficytu budżetowego,
- zmniejszenia wpływów do budżetu z tytułu podatków,
- ograniczenia konkurencyjności gospodarki,
- spadku napływu bezpośrednich inwestycji zagranicznych,
- zmniejszenia innowacyjności przedsiębiorstw,
- wzrostu korupcji,
- zwiększenia zadłużenia publicznego,
- wzrostu oprocentowania kredytów,
- obniżenia poziomu życia ludności¹⁰.

Powszechnie znane są źródła szarej strefy to:

- zbyt wysokie obciążenia (np. fundusz płac) i podatki,
- skomplikowany wewnętrznie sprzeczny system prawny (podmioty gospodarcze nie są w stanie prawidłowo zinterpretować przepisów i są w sposób niejako naturalny włączone do szarej strefy),
- wysoki poziom korupcji,
- wysoki poziom przestępczości zorganizowanej.

Natomiast zbyt mało poświęca się uwagi wartościom niematerialnym mającym wpływ na kształtowanie się szarej strefy. Populizm należy traktować jako swoistą cechę kultury narodowej – stwarzającej przestrzeń dla rozwoju szarej strefy. Pewną ułomnością związaną z badaniami szarej strefy jest brak jednej, spójnej i określającej ją definicji. W literaturze przedmiotu pojawiają się terminy: *informal, shadow economy (zone), hidden, underground, non-observed unrecorded, unobserved, black, irregular, second, subterranean, grey zone*. Różnorodność pojęć skutkuje odmiennymi kategoriami ekonomicznymi.

Cichowski identyfikuje następujące rodzaje szarej strefy wyodrębnione w oparciu o kryteria łamania reguł działalności gospodarczej:

- 1) gospodarkę nielegalną – polega na działaniach łamiących przepisy prawne,
- 2) gospodarkę niezgłoszoną – przynoszącą dochód osobom, które nie zgłaszają swojej działalności,
- 3) gospodarkę niezarejestrowaną – działalność niezgłoszoną instytucjom statystycznym,
- 4) gospodarkę nieformalną – składającą się z działań gospodarczych, które z jednej strony unikają kosztów wynikających z wszelkich regulacji, a z drugiej strony nie są objęte korzyściami wynikającymi z powyższych reguł¹¹.

¹⁰ C. Elgin, B.R. Uras, *Public debt, sovereign default risk and shadow economy*, "Journal of Financial Stability", no. 9/2013, s. 52; R. Galli, D. Kucera, *Informal employment in Latin America: Movements over business cycles and the effects over worker rights*, "International Institute for Labor Studies Discussion Paper", DP/145/2003, 2003, s. 29.

¹¹ S. Cichocki, *Metody Pomiaru Szarej Strefy*, „Gospodarka Narodowa”, nr 1–2/2006, s. 5.

GUS w Polsce dzieli szarą strefę na dwie kategorie. Pierwsza dotyczy działalności nielegalnej, która nie jest zaliczana do wielkości PKB, oraz ukrytą, która jest co prawda legalna, ale nie jest deklarowana i również nie jest brana pod uwagę w tworzeniu PKB¹². Należy też mieć na względzie fakt, że definicja produkcji stosowana w ramach kalkulacji PKB nie musi być spójna z definicją stosowaną do celów podatkowych. Mróz przyjmuje, że szara strefa obejmuje działalność nierejestrowaną, zmierzającą do uzyskania korzyści materialnych w formie naturalnej lub pieniężnej i wywołującą skutki wartościowo-twórcze i/lub redystrybucyjne¹³.

Założenia metodyczne badań

Celem badania było ustalenie związków między poziomem populizmu a rozmiarami szarej strefy. Stopień populizmu ustalono w oparciu o indeks oryginalnie opracowany przez Think Tank Timbro, tzw. Authoritarian Populism Index w 2016 r. Ujęto w nim następujące kraje: Węgry, Grecję, Polskę, Włochy, Szwajcarię, Cypr, Danię, Austrię, Hiszpanię, Czechy, Francję, Portugalię, Finlandię, Bułgarię, Norwegię, Słowację, Łotwę, Rumunię, Niemcy, Serbię, Wielką Brytanię, Holandię, Litwę, Estonię, Chorwację, Belgię, Słowenię, Luksemburg.

Indeks waha się w przedziale 0–100 punktów. Im wyższa liczba punktów, tym wyższy poziom populizmu. Twórcy indeksu uwzględnili atrybuty oraz rolę partii populistycznych w poszczególnych państwach. Brali oni pod uwagę następujące cechy tych partii:

- konfrontacja z poprzednimi elitami,
- ignorowanie zasad praworządności,
- dążenie do demokracji bezpośredniej,
- krytyczny stosunek do Unii Europejskiej,
- deklaracja radykalnych zmian.

Think Tank Timbro objął badaniami 28 krajów. Stwierdzono, że w tych państwach było łącznie do zdobycia 7843 miejsca parlamentarne. Przedstawiciele partii autorytarnych w 2016 r. zdobyli 1342 miejsca, natomiast parlamentarzysty z partii totalitarnych 147. Stanowi to odpowiednio 17,1% oraz 1,9% wszystkich miejsc¹⁴.

Natomiast poziom szarej strefy oszacowano metodą MIMIC, którą zaproponował w swoich badaniach Dell'Anno. Uwzględniono następujące zmien-

¹² B. Jakóbiak, M. Jeznach, *Szara gospodarka w Polsce*, „Wiadomości Statystyczne”, nr 4/1999, s. 17.

¹³ B. Mróz, *Gospodarka nieoficjalna w systemie ekonomicznym*, „Monografie i Opracowania SGH”, nr 509/2002, s. 4.

¹⁴ <https://beta.timbro.se/allmant/timbro-authoritarian-populism-index-2016> (dostęp 5.08.2018).

ne: indeks realnego PKB, zatrudnienie, obciążenia podatkowe, subsydia rządowe, wsparcie socjalne, liczbę prywatnych przedsiębiorstw, poziom bezrobocia, zatrudnienie w sferze budżetowej¹⁵. Wykorzystano dane statystyczne z OECD Statistical Compendium database, tj. Economic Outlook Statistics and Projections, OECD Standardised National Accounts and OECD Labour Force Statistics. Na tle innych metod (pośrednich i bezpośrednich) metoda MIMIC jest traktowana jako stosowne podejście do szacowania rozmiarów szarej strefy¹⁶. Posłużono się programem Statistica. Przyjęto następującą siłę korelacji: $|r| = 0$ – brak korelacji, $0,0 < |r| \leq 0,10$ – korelacja nikła, $0,1 < |r| \leq 0,30$ – korelacja słaba, $0,3 < |r| \leq 0,60$ – korelacja średnia, $0,5 < |r| \leq 0,70$ – korelacja wysoka, $0,7 < |r| \leq 0,90$ – korelacja bardzo wysoka, $0,9 < |r| < 1,00$ – korelacja niemal pełna.

Istota populizmu w odniesieniu do szarej strefy

Populizm może być rozpatrywany z perspektywy socjologicznej, psychospołecznej i doktrynalnej. W odniesieniu do kontekstu doktrynalnego populizm polega na odwoływaniu się do woli ludu w celu legitymizacji, a zwłaszcza przejęcia oraz sprawowania władzy. W odniesieniu do psychospołecznej perspektywy populizm wykorzystuje mity, uprzedzenia, fobie, które są bardzo często zręcznie wykorzystywane w celu zdobycia poparcia. Popiera się charyzmatycznych przywódców i krytykuje demokrację. Jeżeli ten aspekt jest sprawnie wykorzystywany, wówczas władza rozbudza emocje i zdobywa mocne społeczne poparcie. Natomiast na gruncie socjologicznym populizm opiera się na identyfikacji takich reguł i procesów, które wywołują pożądane podziały, identyfikują zwolenników oraz wyróżniają oponentów. Ponadto podejście socjologiczne konkretyzuje narzędzia, metody i techniki, jakimi władza populistyczna winna się posługiwać¹⁷. Kwintesencję populizmu trafnie ujęli Mény i Surel¹⁸. Główną rolę mają w nim odgrywać masy, które zostały opuszczone przez elity i nowi liderzy (populiści) mają za zadanie poprawić (niekiedy nawet za wszelką cenę, wbrew możliwościom ekonomicznym) byt zwykłych obywateli. Przedstawiciele populizmu bardzo sprawnie konfrontują elity z tzw. narodem. Uważają, że to właśnie polityka elit (które z reguły utoż-

¹⁵ R. Dell'Anno, *The Shadow Economy in Portugal: An Analysis with the MIMIC Approach*, "Journal of Applied Economics", 10, no. 2/2007, s. 61.

¹⁶ F. Schneider, *Size and Development of the Shadow Economy in Germany, Austria and Other OECD Countries: Some Preliminary Findings*, "Revue Economique", no. 60/2009, s. 22.

¹⁷ K. Abts, S. Rummens, *Populism versus Democracy*, "Political Studies", no. 55 (2)/2007, s. 29.

¹⁸ Y. Mény, Y. Surel, *Par le Peuple, Pour le Peuple. Le Populisme et les Démocraties*, Fayard, Paris 2000, s. 25.

samiane są z ośrodkiem dotychczasowej lub byłej władzy i warstw z nią związanych) odpowiedzialna jest za problemy gospodarcze. Populiści przedstawiają relatywnie proste schematy poprawy sytuacji, przemawiające do wyobraźni i stwarzając nadzieję na poprawę sytuacji, zwłaszcza materialnej. Konkretnie – wskazują winnych, tj. swoich przeciwników politycznych i ekonomicznych. Odwołują się również do dumy narodowej, godności, poczucia własnej wartości. Inni traktowani są jako uzurpatorzy. Bardzo sprawnie są w stanie przyciągnąć do siebie osoby sfrustrowane, o gorszym statusie społecznym, ale również mniej wyedukowane oraz oportunistów. Ci ostatni postrzegają populizm jako szansę dla swojej kariery i poprawy bytu materialnego. Populizm osiąga znaczne wpływy w tych krajach, które przechodzą transformację, o relatywnie niskim poziomie egalitaryzmu, poczuciu i często rzeczywistej marginalizacji (niekiedy nawet licznych) grup społecznych, z problemami gospodarczymi. Dodatkowo czynnikiem sprzyjającym populizmowi jest niechęć do wyrzeczeń, pracy na rzecz dobra wspólnego (duży indywidualizm), niski poziom kapitału społecznego oraz niedostateczny stopień edukacji społeczeństwa.

Tabela 1. Poparcie w wyborach dla partii populistycznych w Europie Zachodniej i Ameryce Łacińskiej

Europa		Ameryka Łacińska	
Austria (FPÖ/ Haider)	Francja (FN/Le Pen)	Boliwia (Morales)	Wenezuela (Chávez)
2008 (a) 17,5%	2007 (a) 10,4%	2009 (b) 64,2%	2006 (b) 62,9%
2006 (a) 11%	2007 (b) 4,7%	2005 (b) 53,7%	2004 (c) 58,3%
2002 (a) 10%	2002 (a) 11,1%	2002 (b) 20,9%	2000 (b) 60,3%
1999 (a) 26,9%	2002 (b) 16,9%		1998 (b) 56,2%
1995 (a) 21,2%	1997 (a) 14,9%		

a – wybory parlamentarne, b – I tura wyborów prezydenckich, c – II tura wyborów prezydenckich.

Źródło: C.R. Kaltwasser, C. Mudde, *Voices of the People. Populism in Europe and Latin America Compared*, “Kellogg Institute. Working Paper”, no. 378, July 2011.

Populizm w Europie zasadniczo różni się od tego w Ameryce Południowej. Populizm w Europie bazuje głównie na odwoływaniu się do tożsamości narodowej, na wywoływaniu emocji w kontekście pomocy innym państwom (także imigrantom, mniejszościom narodowym), na zwiększeniu własnej niezależności. Ten ostatni temat jest podnoszony zwłaszcza w odniesieniu do roli Unii Europejskiej. Sytuacja ekonomiczna była i nadal jest bardzo ważnym argumentem używanym przez populistów w Ameryce Łacińskiej. Tym właśnie różni się populizm w Ameryce Południowej od populizmu w Europie, zwłaszcza w Europie

Zachodniej¹⁹. Istotna różnica dotyczy poparcia dla populistów. Okazywała się ona niezwykle silna w Ameryce Południowej, natomiast w Europie Zachodniej poparcie dla partii populistycznych było zasadniczo mniejsze.

Na podstawie przytoczonych danych należy stwierdzić, że poparcie dla partii populistycznych w Europie Zachodniej jest na średnim poziomie, ale jest ono kilkukrotnie mniejsze niż w Boliwii i Wenezueli. Interesujący jest przypadek Boliwii, gdzie w przeciągu krótkiego czasu poparcie dla populistów zwiększyło się ponad trzykrotnie – z 20,9% w 2002 r. do 64,2% w 2009 r. Odwoływanie się do sytuacji ekonomicznej przez populistów w Ameryce Łacińskiej jest w pewnym stopniu uzasadnione poziomem rozwoju tych krajów. W 2016 r. PKB *per capita* w Boliwii wyniósł ok. 2600 USD, w Wenezueli 12 300 USD, a w Austrii prawie 44 000 USD, we Francji niespełna 37 000 USD²⁰. Populizm w Europie zazwyczaj ma charakter prawicowy, w Ameryce Południowej lewicowy.

Wyniki badań empirycznych

Zgodnie z przyjętymi na wstępie założeniami metodycznymi w tabeli 2 ujęto poziom populizmu oraz rozmiar szarej strefy.

Tabela 2. Poziom populizmu i szarej strefy w wybranych krajach w 2016 r.

Kraj	Poziom populizmu (0–100)	Rozmiar szarej strefy (% PKB)
Węgry	68	25
Grecja	57	38
Polska	48	27
Włochy	32	27
Szwajcaria	31	12
Cypr	29	21
Dania	28	8
Austria	25	13
Hiszpania	24	26
Czechy	22	24
Francja	21	17
Portugalia	20	21
Finlandia	18	14
Bułgaria	17	23
Norwegia	16	8
Słowacja	15	22

¹⁹ C.R. Kaltwasser, C. Mudde, op. cit., s. 11.

²⁰ OECD Statistics, 2018.

Łotwa	14	16
Rumunia	13	24
Niemcy	12	13
Serbia	11	26
Wielka Brytania	10	16
Holandia	9	15
Litwa	8	19
Estonia	8	18
Chorwacja	7	22
Belgia	7	10
Słowenia	4	23
Luksemburg	2	6

Źródło: obliczenia własne zgodnie z założeniami przyjętymi na wstępie.

W 2016 r. najwyższy poziom populizmu (mierzony indeksem populizmu) wystąpił na Węgrzech i wyniósł 68 punktów. Równie wysoki jego poziom odnotowano w Grecji – 57 punktów, a w Polsce wyniósł on 48 punktów. Zastanawiający jest relatywnie wysoki poziom populizmu w Szwajcarii – 31 punktów, na Cyprze – 29 punktów, a także w Danii – 28 punktów. Najmniejszy poziom populizmu odnotowano w Luksemburgu, gdzie wyniósł on tylko 2 punkty. Stosunkowo niewielki był poziom populizmu na Słowenii – 4 punkty, natomiast w Chorwacji i Belgii – 7 punktów. Największy rozmiar szarej strefy (jako % PKB) odnotowano w Grecji – 38%, wysoki rozmiar szarej strefy był w krajach bałkańskich – wahał się w granicach 22–26%. Najmniejszą szarą strefę zanotowano w Luksemburgu, jej poziom oszacowano na 6% PKB. Zgodnie z przyjętą metodyką w tabeli 3 zaprezentowano wartość współczynnika korelacji między populizmem a rozmiarami szarej strefy.

Tabela 3. Wartość korelacji między poziomem populizmu a rozmiarami szarej strefy

Zmienna	Poziom populizmu	Rozmiar szarej strefy
Poziom populizmu	1	0,490829736
Rozmiar szarej strefy	0,490829736	1

Oznaczone współczynniki korelacji są istotne z $p < ,05000$, $N = 28$ (braki danych usuwano przypadkami)

Źródło: obliczanie własne z wykorzystaniem programu Statistica.

Między poziomem populizmu a rozmiarami szarej strefy występuje istotna zależność statystyczna. Współczynnik korelacji (przy uwzględnieniu $p < 0,05$) wynosi 0,490829736. Na tej podstawie należy stwierdzić średni do-

datni związek między poziomem populizmu a rozmiarami szarej strefy. Można zatem przyjąć, że im większy okazuje się poziom populizmu, tym większa staje się szara strefa. To stanowi przesłankę do stwierdzenia, że populizm przyczynia się do rozwoju szarej strefy. Jednocześnie to także szara strefa skutkuje zwiększeniem populizmu.

Polityka ekonomiczna w realiach populizmu na przykładzie Węgier i Wenezueli

Populiści zazwyczaj określają swoją politykę mianem nieoliberalnej gospodarki i porównują ją do tej, jaka jest realizowana w Singapurze, Chinach, a nawet Rosji. Na szczeblu makroekonomicznym populiści stosują różne drogi reform, które i tak w końcowym efekcie zmierzają do podporządkowania gospodarki ośrodkowi władzy. Można je podzielić na dwa główne nurty:

- 1) regulowanej gospodarki z silnym udziałem państwa. Państwo ma wiodącą pozycję w gospodarce, nie tylko przez możliwość bezpośredniej ingerencji (nie jest ona zbyt eksponowana), ale także przez swój monopolistyczny udział w wiodących branżach. Typowego przykładu takiej polityki dostarcza V. Orbán na Węgrzech,
- 2) bezpośredniej ingerencji w procesy gospodarcze, próba zarządzania gospodarką z perspektywy władzy centralnej – to przypadek Wenezueli.

Orbán w swojej polityce gospodarczej oparł się na pięciu ważnych zagadnieniach:

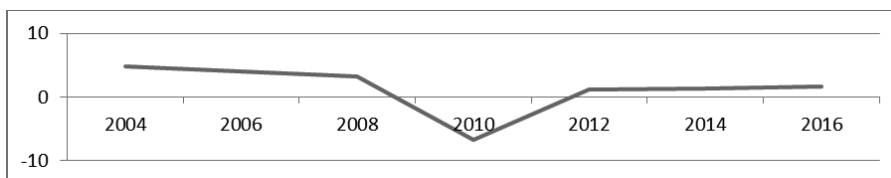
- 1) doprowadził do ograniczenia deficytu budżetowego poniżej 3% przez nacjonalizację drugiego filaru ubezpieczeń społecznych oraz podwyższenie podatków w branży bankowej i usługach telekomunikacyjnych,
- 2) nacjonalizację ważnych branż gospodarki, np. energetyki. W 2011 r. rząd węgierski kupił od rosyjskiej firmy Surgutneftegaz 20% udziałów w koncernie MOL. Za transakcję zapłacono 1,9 mld €,
- 3) zwiększenie roli banków państwowych przez wykup udziałów w bankach komercyjnych i zagranicznych,
- 4) doprowadzenie do monopolu państwowego w dochodowych branżach, typu produkcja papierosów i alkoholi,
- 5) wsparcie kredytowe dla małych przedsiębiorców²¹.

Zdobywając władzę, populiści mogli odwołać się do niedoskonałości przeprowadzonych po 1990 r. reform. W 1990 r. Węgry uchodziły, na tle innych państw byłego obozu socjalistycznego, za kraj dobrze rozwinięty gospodarczo. PKB *per capita* w tym kraju był wysoki, ale nadal niższy niż na Słowenii. 25 lat później PKB ustępował już wielu innym państwom Europy Środkowej,

²¹ S. Djankov, *Hungary under Orbán: Can Central Planning Revive Its Economy?*, “Peterson Institute for International Economics” Number P B 15-11, 2015, s. 21.

m.in. Polsce, Czechom, Słowacji, Estonii, Litwie i Łotwie. Populiści węgierscy twierdzili, że transformacja nie została tu przeprowadzona w kierunku zwiększenia efektywności ekonomicznej i inne kraje okazały się bardziej skuteczne. Pierwszy demokratycznie wybrany rząd Antalla (1990–1993) przeprowadził typowe reformy rynkowe (uwolnienie cen, prywatyzacja, nowe prawo bankowe, ubezpieczeniowe, upadłościowe itd.), ale nie „pchnęły” one kraju na szybką ścieżkę wzrostu. Problemy społeczne narastały, szczególnie w odniesieniu do sytuacji materialnej obywateli.

W 2002 r. Péter Medgyessy wygrał wybory pod hasłem zmodyfikowania systemu opieki społecznej. Medgyessy wprowadził 50% podwyżkę płac dla wszystkich pracowników służby cywilnej oraz jednorazową wypłatę dla emerytów i rencistów. Podwyżki dla państwowych służb przyczyniały się do zwiększenia deficytu budżetowego, który w 2005 r. wyniósł 6,1% PKB. W 2006 r. socjaliści wygrali wybory, nadal obiecywali zwiększone rządowe wydatki i deficyt zwiększył się do 10% PKB. Ogólna sytuacja gospodarcza ulegała dalszemu pogorszeniu. PKB zmniejszył się w 2006 r. o 6,4%. W konsekwencji rząd zdecydował się na zaciągnięcie pożyczki stabilizacyjnej w wysokości 25 mld USD z Międzynarodowego Funduszu Walutowego. Można przyjąć, że populizm stał się na Węgrzech w pewnym stopniu doktryną polityczno-ekonomiczną, która wskazywała alternatywę dla trudnej bieżącej sytuacji. Populizm spowodował konkretne skutki polityczne i ekonomiczne. Z perspektywy politycznej niebezpiecznym zjawiskiem była konfrontacja grup, klas oraz warstw społecznych. Konflikt, który jej towarzyszył, przyczynił się do obniżenia zaufania i – co bardzo ważne – zmniejszenia poziomu kapitału społecznego. Te dwie kategorie są istotną barierą w rozwoju wielu państw, zwłaszcza Europy Środkowo-Wschodniej. Z drugiej jednak strony reformy, które zostały wprowadzone na Węgrzech, przyczyniły się do poprawy koniunktury gospodarczej.

Rysunek 2. PKB Węgier w latach 2004–2015

Źródło: Hungarian Central Statistical Office (HCSO), Budapest 2017.

Od 2004 r. PKB Węgier wykazywał tendencję spadkową. Pod koniec 2009 r. osiągnął poziom -6,8%. W kolejnych latach następowała poprawa sytuacji. W 2016 r. PKB wzrosło blisko o 2% w porównaniu do roku poprzed-

niego. Jednocześnie od 2010 r. utrzymywano deficyt budżetowy na poziomie 3%. Wcześniej przekraczał on zwykle poziom 5%, a w 2010 r. osiągnął poziom -10%. Dodatkowo ustabilizowało się bezrobocie. Wyraźnie niepokojącym zjawiskiem był i nadal pozostaje dług publiczny oscylujący na poziomie 80% PKB²². Wprowadzenie reform gospodarczych oraz zwiększenie roli państwa w gospodarce nie pozwoliło jednak zmniejszyć rozmiaru szarej strefy. W latach 2010–2017 był on stosunkowo stały i oscylował na poziomie 25% PKB. Jeżeli jednak uwzględnimy wzrost PKB, to również należy odnotować zwiększenie rozmiarów szarej strefy.

Przypadek Węgier znacznie różni się od sytuacji Wenezueli. Populistyczny prezydent Hugo Chávez doszedł do władzy w wyniku fiaska reform gospodarczych oraz politycznych, które przeprowadzali jego poprzednicy. W latach 1986–1989 administracja kierowana przez Lusinchiego nie miała zasadniczo trudnej sytuacji makroekonomicznej, dodatkowo rząd aktywnie regulował procesy gospodarcze. Wprowadzono kontrolę kursu walutowego, ograniczono dostęp zagranicznych inwestorów do lokalnego rynku. Deficyt budżetowy wynosił 7,6% PKB. Inflacja w 1988 r. osiągnęła poziom 30%, deficyt obrotów bieżących 9,9% PKB, rezerwy walutowe netto były ujemne na poziomie 6,2 mld USD²³. Już w 1940 r. dochody budżetu państwa związane z ropą naftową były duże i wynosiły 28,3%, ale w 1965 r. było to prawie 2,5 razy więcej – 65%²⁴. Na tej podstawie można stwierdzić, że finanse publiczne Wenezueli w podstawowym stopniu uzależnione były od cen ropy naftowej. Nie zdołano zdewersyfikować dochodów budżetu państwa, chociaż powstawały duże koncerny państwowe w innych sektorach gospodarki, np. największy w Ameryce Łacińskiej koncern Corporacion Venezolana de Guyana (CVG) zajmujący się wydobywaniem i przetwarzaniem aluminium. Państwowe podmioty gospodarcze utrzymywały uprzywilejowaną pozycję rynkową. Otrzymywały zamówienia rządowe, subsydia, a prywatnym przedsiębiorstwom ograniczono możliwości rozwoju. W 1964 r. powstał państwowy kompleks stalowy (SIDOR). Natomiast prywatnym stalowniom administracyjnie ograniczono możliwości rozwoju. Ich plany produkcyjne zostały utrzymane na dotychczasowym poziomie, a rząd, realizując inwestycje (zwłaszcza w infrastrukturze), dokonywał zakupów jedynie w państwowej stalowni²⁵. Zwiększył

²² Hungarian Central Statistical Office (HCSO), Budapest 2017.

²³ M.A. Rodríguez, *El Impacto de la Política Económica en el Proceso de Desarrollo Venezolano*, Universidad Santa Maria, Caracas 2002, s. 12.

²⁴ F. Tugwell, *The Politics of Oil in Venezuela*, Stanford University Press, Wallerstein, Immanuel, Stanford 1975, s. 54.

²⁵ P. Sainz, J. Pablo, P. Zarembeka, *Accumulation and the state in Venezuelan industrialization*, "Latin American Perspectives", vol. 22, no. 3/1979, s. 75.

się udział państwa w inwestycjach – z 8,6% w 1964 r. do 46% w 1972 r.²⁶ Jednocześnie odnotowano wzrost zadłużenia kraju. Zadłużenie Wenezueli po 1975 r. zwiększało się w tempie 28% rocznie. Znacznym problemem okazała się również korupcja. Odnotowano silne powiązania między światem polityki, biznesu państwowego i lokalnych przedsiębiorców. Dodatkowo ograniczono demokrację. Gans-Morse oraz Nichter z University of California w Berkeley na podstawie swoich badań państw w Ameryce Łacińskiej dowiedli zależność między reformami a demokracją, zwłaszcza w długim okresie²⁷. Reformy gospodarcze wspierające mechanizmy rynkowe są skuteczne wówczas, gdy towarzyszy im wzrost demokracji. Do pozytywnych społecznych efektów należy zaliczyć rozproszenie władzy, mobilizację obywatelską, większą konkurencyjność i innowacyjność gospodarki. Natomiast niepożądanym społecznym efektem może być uzurpowanie władzy przez powstałe elity²⁸. Reformy, które zapoczątkował Perez w Wenezueli, były zbieżne z reformami, jakie przeprowadzono jeszcze na początku lat 80. XX w. w Chile, które określano mianem „El Gran Viraje”. Reformy Pereza miały zapewnić Wenezueli dobrobyt ekonomiczny. Warto pamiętać, że w latach 1958–1988 Wenezuela uchodziła za jedno z najbardziej stabilnych i demokratycznych państw w Ameryce Południowej. Między głównymi partiami politycznymi odbywała się relatywnie ścisła współpraca. W wyniku uzgodnień osiągnęto kompromis polityczny. Istniała stosunkowo silna klasa średnia i nie występowały znaczne różnice w dochodach²⁹. Innego zdania jest Samons, która, powołując się na dane Banku Światowego, stwierdza, że w Wenezueli były znaczne dysproporcje w dochodach społeczeństwa. W 1989 r. 20% najbiedniejszych gospodarstw domowych wypracowało 4,8% całego dochodu narodowego, podczas gdy 20% najbogatszych osiągało 49,5%³⁰. Reformy Pereza polegały na liberalizacji gospodarki, uwolnieniu kursu walutowego, swobodnym kształtowaniu się stóp procentowych, liberalizacji handlu zagranicznego, swobodzie inwestycji zagranicznych, reformie podatkowej (wprowadzenie m.in. podatku VAT) czy prywatyzacji. Liberalizacja handlu zagranicznego była pierwszym ważnym krokiem. W 1992 r. obniżono taryfy celne z 135% do 20%, natomiast parataryfy obniżono z 44% do 5%. Niepokojącym zjawiskiem był jednak spadek inwestycji, zwłaszcza inwestycji prywatnych. W latach 1973–1999 PKB

²⁶ D.E. Blank, *Politics in Venezuela*, Little, Brown, Boston 1973, s. 91.

²⁷ J. Gans-Morse, S. Nichter, *Economic Reforms and Democracy Evidence of a J Curve in Latin America*, „Comparative Political Studies”, vol. 41, no. 10/2008, s. 17.

²⁸ S. Haggard, R. Kaufman, *The political economy of democratic transitions*, Princeton University Press, Princeton, NJ 1995, s. 118.

²⁹ J. Corrales, I. Cisneros, *Corporatism, Trade Liberalization and Sectoral Responses: The Case of Venezuela, 1989–1999*, „World Development”, no. 27/1999 s. 5.

³⁰ *Ruchy społeczne i etniczne w Ameryce Łacińskiej*, red. K. Derwich, M. Kania, Wydawnictwo UJ, Kraków 2011, s. 42.

w Wenezueli zmniejszył się o 15%. Spadł też poziom eksportu. W latach 1950–1980 eksport *per capita* osiągnął wielkość 1550 USD (wartość dolara z 2000 r.), ale w latach 1980–1990 zmniejszył się do poziomu 1150 USD. Dobrym posunięciem było włączenie w proces reform nie tylko polityków i praktyków gospodarczych, ale także naukowców z prestiżowego ośrodka naukowego Instituto de Estudios Superiores de Administración. Zadbano także o poparcie Banku Światowego oraz Międzynarodowego Funduszu Walutowego.

W trakcie przeprowadzania reform Perez nie uwzględnił jednak szeregu ważnych przesłanek. Przede wszystkim nie zdołał zdobyć szerokiego poparcia społecznego. Głos naukowców i ekspertów z Instituto de Estudios Superiores de Administración był w większości przypadków ignorowany. Nie osiągnięto także kompromisu politycznego. Partia, którą reprezentował Perez – Acción Democrática – była osamotniona i weszła w konflikt ze związkami zawodowymi Confederación de Trabajadores de Venezuela. W związku z tym straciła ważnego sojusznika w procesie przeprowadzania reform. Drugim ważnym czynnikiem, którego nie uwzględniono, był wysoki poziom korupcji. Problem ten wystąpił szczególnie w trakcie prywatyzacji. Majątek państwowy przejęły grupy biznesowe mające korupcyjne powiązania z władzą. Indeks korupcji w Wenezueli w latach 1980–1985 wynosił 3,3, natomiast w latach 1992–1995 pogorszył się i wynosił 2,5³¹. Na lukratywne stanowiska mianowano ludzi powiązanych z establishmentem. Klasycznym przykładem było powołanie Pedra Tinocy na Prezesa Narodowego Banku Centralnego Wenezueli. Był on bliskim znajomym Perea. Jednocześnie Tinoco przejął kontrolę nad jednym z największych banków kraju – Bancon Latino. Jest to drugi pod względem aktywów bank w Wenezueli. Brak szczegółowych regulacji rynku finansowego (a zwłaszcza branży bankowej) pozwolił bankom na udzielanie wzajemnych kredytów i swobodne wyprowadzanie kapitału za granicę. Do 1993 r. 70% aktywów banków stanowiły pożyczki własne³². Jednocześnie zwiększyło się znaczenie banków zagranicznych. Ich udział w aktywach branży w 1994 r. wynosił 2%, a w 1999 r. ponad 40%³³.

Caldera, który w 1994 r. został wybrany na prezydenta, już od 1992 r. głosił konieczność odstąpienia od liberalnej gospodarki. Założył on tzw. platformę antykorupcyjną, gdzie wskazywał na liczne przypadki korupcji, bezkarności ważnych polityków i biznesmenów. Dzięki temu zdobył bardzo duże poparcie

³¹ M. Székely, M. Hilgert, *The 1990's in Latin America: Another Decade of Persistent Inequality*, "Working Paper. Washington, DC: Inter-American Development Bank" 1999, s. 15.

³² R. De Krivoy, *Colaspo del Sistema Bancaria Venezolana de 1994*, Ediciones IESA, Caracas 2002, s. 88.

³³ World Bank, *Statistical Data*, Washington 2002, s. 4.

społeczne³⁴. Pomimo wysiłków Caldera nie poprawił sytuacji gospodarczej. Oczekiwania społeczne były duże, pobudzone retoryką populistyczną i powszechnie zaczęto popierać Chaveza, który obiecywał zmiany i polepszenie bytu Wenezuelczyków. Warto podkreślić, że dochód *per capita* w 1998 r. był o 34,8% niższy niż w 1970 r. W 1997 r. aż 20,3% społeczeństwa żyło poniżej oficjalnego progu ubóstwa, stopa bezrobocia wynosiła 15%, a inflacja 60%³⁵. Ta sytuacja ekonomiczna sprzyjała dojściu Chaveza do władzy. Swoje decyzje legitymizował wolą narodu, deklarował chęć służenia narodowi, podkreślał duże znaczenie kraju w Ameryce Południowej, nie dezawuował demokracji, ale za wszystkie niepowodzenia winił nieprzechylne nie tylko jemu, ale także narodowi elity³⁶. W swoich deklaracjach podkreślał pomoc najbiedniejszym mieszkańcom Wenezueli. Bezpłatną edukacją objęto wszystkich, począwszy od szkoły podstawowej – tzw. program Mision Simoncito, aż po studia wyższe – program Mision Sucre. Ubezpieczeniem socjalnym objęto pracowników rolnych. Jednym z bardziej ambitnych planów było zapewnienie dostępu do taniej żywności. Rząd zaproponował w ramach programu Mision Mercal możliwość zakupu podstawowej żywności w cenach ok. 40% niższych niż ceny wolnorynkowe. Z tego programu skorzystało blisko 50% społeczeństwa³⁷. Ważnym elementem programu była reforma rolna. Warto pamiętać, że do prezydentury Chaveza 75% ziemi uprawnej było w posiadaniu tylko 5% posiadaczy. Natomiast 75% rolników posiadało jedynie 6% ziemi uprawnej. Rząd w 2003 r. przekazał małym posiadaczom prawie 1,5 mln hektarów ziemi. Jednocześnie zapewnił dostęp do tanich kredytów i maszyn³⁸. Na początku XXI w. Chavez rozpoczął bardzo aktywną działalność polegającą na wzmocnieniu kapitału społecznego. Kluczem do tego miało być zakładanie spółdzielni. W ten sposób z jednej strony następowała współpraca większej grupy osób, a z drugiej – liczone na zwiększenie zasobów wiedzy. Ta reforma okazała się porażką, choć liczba spółdzielni zasadniczo zwiększyła się. Do 2009 r. było ich 262 000. W 2000 r. ich liczba była zasadniczo mniejsza i wynosiła jedynie 2500. Najwięcej, bo 52% wszystkich spółdzielni, zajęło się usługami, 32% produkcją, 10% transportem, a 6% inną działalnością. Z imponującej liczby 262 000 aktywnych było tylko 60 000. Jednak zaledwie 30 000 spółdzielni mogło wykazać się minimalnym dochodem. Szereg spółdzielni

³⁴ J. Di John, *Economic Liberalization, Political Instability, and State Capacity in Venezuela*, "International Political Science Review", vol. 26, no. 1/2005, s. 3.

³⁵ Ö. Orhangazi, *Contours of Alternative Policy. Making in Venezuela*, "Review of Radical Political Economics", vol. 46(2)/2014, s. 12.

³⁶ J.W. Müller, *Co to jest populizm?*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2017, s. 18.

³⁷ Datanalisis. Data dostępu: 12.07.2016.

³⁸ G. Wilpert, *Changing Venezuela by taking power: The history and policies of the Chávez government*, Verso, New York 2007, s. 66–67.

wybierały sprzedaż towarów i usług na wolnym rynku. Niechętnie godziły się na dostarczanie swoich wyrobów w ramach programów rządowych. Wynikało to przede wszystkim z różnicy cen. W ramach rządowych programów ceny były prawie o 50% niższe aniżeli na wolnym rynku³⁹. Taka sytuacja sprzyjała rozwojowi korupcji. Rząd zdawał sobie sprawę z ułomności spółdzielni. W związku z tym w 2006 r. powołano do życia tzw. rady społeczne. W miastach każde 200–400 rodzin tworzyło radę społeczną, natomiast na wsi wystarczało 20 rodzin. Rada społeczna ustalała potrzeby lokalnych wspólnot, a rząd starał się te potrzeby spełnić. W 2006 r. rady społeczne otrzymały 1 mld bolivarów, natomiast już rok później ponad 6 mld bolivarów. Taki ruch podważył zaufanie do administracji państwowej. Wielce dyskusyjnym krokiem było zaangażowanie robotników w zarządzanie zakładami produkcyjnymi. Cel takiego działania miał polegać na większej efektywności zatrudnionych. Identyfikacja z miejscem zatrudnienia miała służyć aktywności robotników. Część z nich stanęła na czele zakładów produkcyjnych. Działo się to zwłaszcza w latach 2002–2003, kiedy następował proces nacjonalizacji. Przykładem nietrafionych ruchów kadrowych było mianowanie robotnika Carlosa Lanza prezesem ALCASA, dużej firmy aluminiowej. Przejmowane przez robotników fabryki były ważne z punktu widzenia funkcjonowania państwa, zwłaszcza te, które zajmowały się przetwórstwem żywności, produkcją żeliwa czy papieru. Program, który realizował Chaves, okazał się wysoce nieskuteczny. Po pierwsze, alokacja przez rząd była nieefektywna. Znacznie zahamowano inwestycje prywatne. Po drugie, oparto gospodarkę na ropie naftowej, z której dochody w znacznym stopniu przeznaczano na konsumpcję. Po trzecie, znacjonalizowano najważniejsze branże gospodarki, dopuszczając do zarządzania nimi słabo przygotowanych robotników. Po czwarte, znacznie ograniczono konkurencję. Jej brak ograniczał kreatywność oraz innowacyjność podmiotów. Po piąte, zapanował chaos organizacyjny. Oficjalne struktury administracji państwowej traciły na znaczeniu i nie miały pełni władz decyzyjnych. Po szóste, zwiększyła się szara strefa, która okazała się destrukcyjna, zwłaszcza w kontekście nierównowagi rynkowej i powiązań korupcyjnych. Począwszy od 2003 r. na rynku permanentnie zaczęło brakować wielu podstawowych towarów, a ich podaż w praktyce pochodziła z szarej strefy. Dlatego też nie udało się zlikwidować inflacji, która w swoim założeniu w przypadku Wenezueli była ciągnięta przez popyt⁴⁰. Sytuacja ta skutkowałą gwałtownym rozwojem szarej strefy.

Szara strefa w Wenezueli przyniosła dwojakie konsekwencje. Pierwsza dotyczy zwiększenia przestępczości, zarówno przestępczości pospolitej (rozbo-

³⁹ S. Ellner, *Rethinking Venezuelan politics: Class, conflict, and the Chávez phenomenon*, Lynne Rienner Publishers, London 2008, s. 40.

⁴⁰ C. Pineiro, *Workplace democracy and collective consciousness: A study of Venezuelan cooperatives*, "Monthly Review", no. 59 (6)/2007, s. 12.

je, włamania, kradzieże), jak i przestępczości zorganizowanej (handel narkotykami, bronią, oszustwa bankowe, defraudacje, wyłudzenia, handel ludźmi). Drugi aspekt wiąże się z problemem powstawania typowej szarej strefy, a za jej główną przyczynę należy uznać słabość państwa w rozwiązywaniu problemów społecznych. Tam gdzie państwo okazuje się słabe (nieudolne), wkracza szara strefa. Nielegalna działalność ekonomiczna zajmuje puste nisze rynkowe. Angażują się w nią osoby, które stronią od przestępstw typowo kryminalnych. Kolejny czynnik, który sprzyja powstaniu szarej strefy w Wenezueli, to zmiana dotychczasowego modelu rodziny. Tradycyjny model polegał na tym, że to mężczyzna był głową rodziny, zarabiał na utrzymanie, a kobieta była odpowiedzialna za wychowanie dzieci. Ten model został zastąpiony przez matki samotnie wychowujące dzieci. Mężczyźni tracili pracę (duża rotacja na rynku pracy), a poziom zarobków był na tyle niski, że nie umożliwiał utrzymania rodziny. Z tego względu znacznie wzrosła przestępczość, zwłaszcza wśród nieletnich. Idąc tropem rozważań zaproponowanych przez LaFree, w Wenezueli nastąpiła zmiana kulturowa Według LaFree powstał nowy, powszechnie akceptowany w społeczeństwie wzorzec⁴¹. Crespo w swoich badaniach na temat przestępczości w Wenezueli także nawiązał do zmian kulturowych. Czynniki, które kreowały przestępczość i tym samym szarą strefę, podzielić można na dwie kategorie. Pierwsza dotyczyła czynników ekonomicznych (PKB, inflacja, poziom zarobków, bezrobocie, pomoc socjalna, warunki życia), a drugą grupę tworzyły czynniki kulturowe⁴².

Wnioski

Populizm sprzyja powstawaniu szarej strefy. Jednocześnie warto odnotować związek szarej strefy z populizmem. Ten wątek powinien podlegać dalszym badaniom. W szeregu krajów retoryka populistyczna okazuje się nie tylko skuteczna w zdobyciu poparcia, ale także władzy. Populiści, przejmując rządy, wprowadzają reformy gospodarcze, które wypaczają procesy społeczno-ekonomiczne. Nadmierna i nieprofesjonalna rola państwa (tak jak w Wenezueli) prowadzi do deformacji gospodarki. Pojawiają się poważne problemy, występują olbrzymie luki popytowo-podażowe, spada efektywność inwestycji, konsumpcja jest ograniczana, rośnie korupcja, spada innowacyjność i konkurencyjność przedsiębiorstw. Powyższe zjawiska są silnym impulsem do powstania szarej strefy. Natomiast przypadek Węgier jest odmienny. Utrzymującej się szarej strefie towarzyszyła pewna poprawa sytuacji makro-

⁴¹ G. LaFree, *Losing legitimacy: Street crime and the decline of social institutions in America*, Westview, Boulder, CO 1998, s. 11.

⁴² F. Crespo, *Institutional Legitimacy and Crime in Venezuela*, "Journal of Contemporary Criminal Justice", vol. 22, no. 4, November 2006, s. 9.

ekonomicznej. Niemniej jednak populizm jest zjawiskiem zasadniczo sprzyjającym powstawaniu i rozwojowi szarej strefy. Ponadto należy stwierdzić, że populizm jest swoistą cechą kultury narodowej. Rozpatruje się go jako pewną skłonność (zwłaszcza w początkowym etapie) do akceptacji retoryki populistycznej. Racjonalne gospodarowanie jest związane z wyrzeczeniami, trudnościami w realizacji reform, częściowym niezadowoleniem niektórych grup społecznych. Ignorując konieczność zapewnienia pełni swobód demokratycznych, odchodząc od praw i reguł ekonomicznych, populiści (przypadek Wenezueli) wprowadzają pozbawione pragmatycznych podstaw zmiany, obliczone na krótkotrwałe cele. Ich fiasko skutkuje umocnieniem szarej strefy.

Bibliografia

- Abts K., Rummens S., *Populism versus Democracy*, „Political Studies”, no. 55(2)/2007, DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9248.2007.00657.x>.
- Blank D.E., *Politics in Venezuela*, Little, Brown, Boston 1973.
- Canovan M., *Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy*, „Political Studies”, no. 47/1999, DOI: <https://doi.org/10.1111/1467-9248.00184>.
- Cichocki S., *Metody Pomiaru Szarej Strefy*, „Gospodarka Narodowa”, nr 1–2/2006.
- Corrales J., Cisneros I., *Corporatism, Trade Liberalization and Sectoral Responses: The Case of Venezuela, 1989–1999*, „World Development”, no. 27/1999, DOI: [https://doi.org/10.1016/S0305-750X\(99\)00105-9](https://doi.org/10.1016/S0305-750X(99)00105-9).
- Cuperus R., *The Populist Deficiency of European Social Democracy*, „Internationale Politik und Gesellschaft”, no. 3/2003.
- De Krivoy R., *Colaspo del Sistema Bancaria Venezolana de 1994*, Ediciones IESA, Caracas 2002.
- Crespo F., *Institutional Legitimacy and Crime in Venezuela*, „Journal of Contemporary Criminal Justice”, vol. 22, no. 4, November 2006, DOI: <https://doi.org/10.1177/1043986206297094>.
- Dell’Anno R., *The Shadow Economy in Portugal: An Analysis with the MIMIC Approach*, „Journal of Applied Economics”, 10, no. 2/2007, DOI: <https://doi.org/10.1080/15140326.2007.12040490>.
- Derwich K., Kania M., *Ruchy Społeczne i Etniczne w Ameryce Łacińskiej*, Wydawnictwo UJ, Kraków 2011.
- Di John J., *Economic Liberalization, Political Instability, and State Capacity in Venezuela*, „International Political Science Review”, vol. 26, no. 1/2005, DOI: <https://doi.org/10.1177/0192512105047899>.
- Dimitrijević V., *The Concept of National Interest and the International Position of Serbia, in Serbia at the Political Crossroads*, CEDET and Friedrich Ebert Stiftung, Belgrade 2009.

- Djankov S., *Hungary under Orbán: Can Central Planning Revive Its Economy?*, Peterson Institute for International Economics. Number P B 15-11, 2015.
- Elgin C., Uras B.R., *Public debt, sovereign default risk and shadow economy*, "Journal of Financial Stability", no. 9/2013, DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jfs.2012.09.002>.
- Ellner S., *Rethinking Venezuelan politics: Class, conflict, and the Chávez phenomenon*, Lynne Rienner Publishers, London 2008.
- Gans-Morse J., Nichter S., *Economic Reforms and Democracy Evidence of a J-Curve in Latin America*, „Comparative Political Studies”, vol. 41, no. 10/2008, DOI: <https://doi.org/10.1177/0010414007305811>.
- Galli R., Kucera D., *Informal employment in Latin America: Movements over business cycles and the effects over worker rights*, "International Institute for Labor Studies Discussion paper", DP/145/2003.
- Gomis-Porqueras P., Peralta-Alva A., Waller Ch., *Quantifying the Shadow Economy: Measurement with Theory*, "Research Division Federal Reserve Bank of St. Louis Working Paper Series" 2011, DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.1856254>.
- Greven T., *The Rise of Right-wing Populism in Europe and the United States. A Comparative Perspective*, Friedrich Ebert Stiftung, May 2016.
- Haggard S., Kaufman R., *The political economy of democratic transitions*, Princeton University Press, Princeton, NJ 1995, DOI: <https://doi.org/10.1515/9780691188010>.
- Hungarian Central Statistical Office (HCSO). Budapest 2017.
- Inglehart R.F., Norris P., *Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash*, "Harvard Kennedy School Faculty Research Working Paper", no. 26/2016, DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.2818659>.
- Jakóbiak B., Jeznach M., *Szara gospodarka w Polsce*, „Wiadomości Statystyczne”, nr 4/1999.
- Kaltwasser C.R., Mudde C., *Voices of the People. Populism in Europe and Latin America Compared*, "Kellogg Institute. Working Paper", no. 378, July 2011.
- LaFree G., *Losing legitimacy: Street crime and the decline of social institutions in America*, Westview, Boulder, CO 1998.
- Mény Y., Surel Y., *Par le Peuple, Pour le Peuple. Le Populisme et les Démocraties*, Fayard, Paris 2000.
- Mróz B., *Gospodarka nieoficjalna w systemie ekonomicznym*, „Monografie i Opracowania SGH”, nr 509/2002.
- Müller J.W., *Co to jest populizm?*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2017.

- Ociepka B., *Populism and National Identity*, „Polish National Science”, vol. XXXV/2006.
- OECD Statistics, 2018.
- Orhangazi Ö., *Contours of Alternative Policy. Making in Venezuela*, “Review of Radical Political Economics”, vol. 46(2)/2014, DOI: <https://doi.org/10.1177/0486613413497914>.
- Pineiro C., *Workplace democracy and collective consciousness: A study of Venezuelan cooperatives*, “Monthly Review”, no. 59(6)/2007, DOI: https://doi.org/10.14452/MR-059-06-2007-10_5.
- Prizel I., *National Identity and Foreign Policy. Nationalism and Leadership in Poland, Russia, and Ukraine*, Cambridge University Press, Cambridge 1998, DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511582929>.
- Rodríguez M.A., *El Impacto de la Política Económica en el Proceso de Desarrollo Venezolano*, Universidad Santa Maria, Caracas 2002.
- Sainz P., Pablo J., Zarembeka P., *Accumulation and the state in Venezuelan industrialization*, “Latin American Perspectives”, vol. 22, no. 3/1979.
- Schneider F., *Size and Development of the Shadow Economy in Germany, Austria and Other OECD Countries: Some Preliminary Findings*, “Revue Economique”, no. 60/2009, DOI: <https://doi.org/10.3917/reco.605.1079>.
- Székely M., Hilgert M., *The 1990's in Latin America: Another Decade of Persistent Inequality*, “Working Paper. Washington, DC: Inter-American Development Bank” 1999, DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.1817208>.
- Timbro Authoritarian Populism Index 2016*, <https://beta.timbro.se/allmant/timbro-authoritarian-populism-index-2016> (dostęp 5.06.2018).
- Tugwell F., *The Politics of Oil in Venezuela*, Stanford University Press, Wallerstein, Immanuel, Stanford 1975.
- Wilpert G., *Changing Venezuela by taking power: The history and policies of the Chávez government*, Verso, New York 2007.
- World Bank. Statistical Data*, Washington 2002.